

УДК 81' 367.63 Марія Личук (Київ)

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ЗМІНИ В ІНТЕНСІОНАЛІ СИНТАКСИЧНО НЕЧЛЕНОВАНИХ РЕЧЕНЬ Статтю присвячено аналізу дериваційних змін у семантико-синтаксичній структурі синтаксично нечленованих речень. Семантико-синтаксичні зміни спричинені процесом синтаксичної ідіоматизації. Важливими дериваційними змінами є переосмислення компонентів, редукування модального компонента, трансформація комунікативного компонента і перетворення інтенціоналу семантико-синтаксичної структури нечленованого речення. Ключові слова: семантико-синтаксична структура, синтаксично нечленоване речення, дериваційна зміна, інтенціонал, десемантизація, модальний компонент, комунікативний компонент. The article is devoted to the analysis of derivational changes in the semantic and syntactic structure of syntactically undivided sentences. Semantic and syntactic changes are caused by the process of syntactic idiomatization. The important derivational changes are as follows: rethinking of the components, reduction of the modal component, transformation of the communicative component, and intensional transformation of the semantic and syntactic structure of undivided sentences. Key words: semantic and syntactic structure, syntactically undivided sentence, derivational change, intensional, desemantization, modal component, communicative component.

У лінгвістиці одним із підходів розгляду семантико-синтаксичної структури речення є референційний підхід. Семантико-синтаксичну структуру речення розглядали як фіксоване відображення в синтаксичній структурі відповідного предметно-ознакового континууму світу, сукупність структурно-семантичних компонентів та відношень між ними (Ф. Данеш, Н. Ю. Шведова, Н. М. Арват, О. І. Москальська, В. С. Юрченко, І. Р. Вихованець, К. Ф. Шульжук, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко та ін.). Об'єктом дослідження в лінгвоукраїністиці зазвичай є семантико-синтаксична структура елементарних простих і складних речень. Семантична структура синтаксично нечленованого речення та її компонентний склад не були предметом спеціального розгляду. Метою нашої розвідки є аналіз семантико-синтаксичних змін у ядерній зоні синтаксично нечленованих речень. Семантична структура формально-граматичного речення включає чотири компоненти: предикативний, модальний, комунікативний і прагматичний, а синтаксично нечленованого речення (СНР) – модальний, комунікативний та прагматичний компоненти. Модальний і комунікативний компоненти як компоненти граматичного значення речення пов'язані з компонентами синтаксичної семантики – інтенціональним і функційним. За модальним компонентом закріплене також предметне значення. Ядро семантичної структури СНР формують перші два компоненти, прагматичний компонент утворює периферію. Ядерна зона СНР представлена двома рівнями: предметним, специфічним для такого типу синтаксичних побудов, і граматичним [5]. Отже, семантико-синтаксична структура СНР має ядерну та периферійну зону. Ядерна зона утворена модальним та комунікативним компонентами, а периферійна – прагматичним. У семантико-синтаксичній структурі нечленованого речення, яка виражена категоріями модальності та комунікативності, відбуваються дериваційні зміни. Ці зміни

спричинені процесом синтаксичної ідіоматизації. У теорії деривації для нас важливим є положення Є. Куриловича: деривація – це не тільки факт утворення одних слів від інших з метою передання синтаксичних функцій, що

ЛІНГВІСТИКА. Випуск XXII

34

відрізняються від синтаксичних функцій похідних слів, але й те, що одне й те ж слово може виступати в різних вторинних синтаксичних значеннях... [3, с. 61]. Це уможливує розгляд ієрархії між синтаксичними моделями формально-граматичних речень і фразеологізованими як одного із типів нечленованих речень та виділення базової, вихідної структури. Трансформації формально-граматичних речень у фразеологізовані відбуваються на основі відношень похідності. На думку К. Г. Городенської, з двох синтаксичних одиниць похідною є та, “якісний набір компонентів семантико-синтаксичної структури якої спричинився до спрощення її формально-граматичної структури” [2, с. 179]. Через нерозривний зв’язок формально-граматичної та семантико-синтаксичної структур речення семантико-синтаксична похідність зумовлює формальну похідність речення. Фразеологізоване речення як синтаксична побудова з ідіоматичним значенням – це форма з тим же лексичним наповненням, що й в базовому реченні, однак з іншою семантичною структурою. Дериваційна комбінаторика відбувається усередині семантичної структури базового речення. У семантичній структурі синтаксично нечленованих речень відбуваються такі зміни: переосмислення компонентів, редукування модального компонента, трансформація комунікативного компонента та перетворення інтенціоналу семантико-синтаксичної структури синтаксично нечленованого речення. У різних типах та видах нечленованих речень ці зміни мають повний чи частковий вияв. Переосмислення компонентів відбувається у нечленованих побудовах фразеологізованого типу. Базове речення, вихідна синтаксична структура, загалом охоплене лексикалізацією. Під час фази переосмислення компонентів у синтаксично нечленованій побудові розвивається фразеологічно зв’язане значення. Наприклад: Нема що сказати (розм.); фразеологічно зв’язане значення: “відсутність предмета розмови”; – Уже й слова тобі сказати не можна – жартів не розумієш... – Які ж тут жарти! (Ю. Збанацький). фразеологічно зв’язане значення: “заперечення”. На думку В. Г. Гака, переосмислення компонентів завершується установам асиметрії роздільнооформленості – поява єдиного значення синтаксичної побудови [1, с. 137]. Дериваційна зміна спричиняє появу нового значення у лексем чи десемантизацію лексем, лексикалізацію реченнєвої побудови, появу прихованих сем. Особливо виразно ця семантико-синтаксична зміна простежується в середовищі напівфразеологізованих речень, що передають іронічне заперечення. Наприклад: ... Юркові стає лячно. Довідається, пронохає той самий Саливон, що брат – член партії, і тоді ... Невже ж не розуміє цього Дмитро? – А як довідаються? – насмілюється він застерегти брата. – Про що там довідаються! – перебиває його мати. – Чотирнадцятий рік, як з села (В. Козаченко); базове речення – Про що там довідаються?; нечленована реченнєва побудова передає заперечне значення, одночасно трансформуючись із питального у заперечне речення. Послаблюються живі синтаксичні зв’язки між компонентами моделі фразеологізованого речення. Конструктивний елемент про що втрачає питальний характер; прислівникове слово там десемантизується, перетворюється на модальну частку; формується

прихована сема: нерозкладне сполучення про що там набуває семантики “щось другорядне, маловажливе”, а в самій нечленованій реченнєвій побудові ще раз змінює семантику, формуючи узагальнену заперечну семантику структурної схеми напівфразеологізованого речення “не довідаються через відсутність певних умов, а саме: чотирнадцять років тому брат виїхав з села, про нього не було жодної інформації, його вже забули”; А потім я йду нічним містечком, я знову самотній і майже щасливий, якби не припухлість правої руки... Мене чекає солодка винагорода... Чим я не Адам! (Ю. Андрухович); базове речення – Чим я не Адам?; фразеологізована сполука Чим я не ... указує на повну відповідність, зокрема особи іншій особі – Адаму, за біблією – першому чоловікові на землі; ця відповідність сприймається в переносному значенні; займенникове слово чим змінює питальну семантику на ствердну; стійка сполука передає переконливе ствердження; семантика стійкої структурної схеми –

Розділ I. Актуальні проблеми граматики

35

захоплення, відчуття ейфорії від того, що герой почуває свою приналежність до чоловічої половини людства. Десемантизована лексема – первинний відносний займенник що, представлений грамемою орудного відмінка; у нечленованій побудові закріплюється чітко фіксована, застигла форма чим. Нерозкладна сполука Чим я не ... демонструє обмеження щодо заповнення змінюваним компонентом: це може бути іменний компонент у формі називного відмінка. Переосмислення компонентів завершується виникненням єдиного, узагальненого значення фразеологізованої реченнєвої побудови. Редукування модального компонента передбачає послаблення первинного ставлення мовця до достовірності висловлюваного. У процесі синтаксичної фразеологізації перетворення значень компонентів нечленованої побудови веде до змін модального компонента. Фразеологізовані речення мають суб’єктивну модальність, що виражає погляд суб’єкта на позначувану денотативну ситуацію, модальну оцінку чогось, емоційне ставлення мовця до чийогось висловлення, поведінки чи до ситуації загалом, узагальнює враження мовця від кого- чи чого-небудь. У фразеологізованих реченнях, змінюваним компонентом яких є дієслівні форми теперішнього чи минулого часу дійсного способу, не виражена об’єктивна реальна модальність. За функційним призначенням такі нечленовані побудови не містять повідомлення про які-небудь факти дійсності. Фразеологізовані речення призначені для вираження суб’єктивно-модальних значень. Наприклад: Коли вже каже, то каже, – махнув рукою Сніженко (М. Стельмах); “сприйняття дії як звичайної”; ця дія сприймається безвідносно до теперішнього часу; Як написав, так написав (М. Коцюбинський); “сприйняття дії як звичайної”; дія сприймається безвідносно до минулого часу. В обох випадках фразеосинтаксичне значення має узагальнений, а не конкретний характер. Суб’єктивно-модальне значення закладене в кожному простому реченні. Мовець визначає ступінь достовірності повідомленого, конкретизує його у значеннях впевненості / невпевненості, можливості, переконаності, бажальності тощо. Синтаксично нечленовані речення є синтаксичним засобом вираження суб’єктивно-модальних значень, через які мовець фіксує своє ставлення до дійсності. Варто окремішно розглядати модальний компонент у словах-реченнях і фразеологізованих реченнях. У словах-реченнях суб’єктивна модальність має вираження через синтаксичні категорії ствердження і заперечення.

Основним виявом модальних категорій ствердження і заперечення у таких нечленованих побудовах слугує граматичне ствердження і граматичне заперечення. Наприклад: – Я умираю? – Так. Абсолютно точно (О. Довженко); – До Паскуди кликали? – поцікавився дідок. – Угу (Ю. Збанацький); – Не заблудиш? – Ні; – До моєї бригади присікаєшся? – Ніскілечки (з тв. М. Стельмаха). Засобами вираження граматичного ствердження і граматичного заперечення є частки та модальні слова ствердної чи заперечної семантики. Однак суб'єктивна модальність може і не мати словесного вираження, як-от: – Жданівський тартак знаєте? – Чому не знати?; – Чи буде рівність у колгоспах? – А як же інакше? (з тв. М. Стельмаха); – Ти що? Теж віскі? – А ти ж думав! (П. Загребельний); – Ну, обжилися? – Як бачите (І. Головаченко, О. Мусієнко). Невеликий реєстр фразеологізованих речень, в яких є вказівка на Я-суб'єкт. Напівфразеологізовані речення моделі Чим я не .., Хто, як не я .., На те ми й .., Що я ..., Що ми ... безпосередньо виражають ставлення мовця до повідомлюваного, хоч займенникові форми при цьому десемантизувалися і граматикалізувалися. Наприклад: Чим я не мірошник! (З. Тулуб); Кому, як не мені це відомо! (В. Косенко); Мартин. Що мені Красовський! Я сам уродзоний шляхтич! (І. Карпенко-Карий). На думку В. С. Юрченка, ядром модальності є інтенціональний акт зв'язування предмета та його ознак на осі реального часу [6, с. 14]. Інтенціональність – це активна побудова предметно-ознакової конфігурації, що створюється людською свідомістю,

ЛІНГВІСТИКА. Випуск XXII

36

відображає об'єктивну дійсність на осі реального часу. Інтенціональність зумовлена трьома чинниками: 1) тим, що світ поділяється на предмети й ознаки; 2) тим, що світ і людина об'єднані реальним часом; 3) тим, що час має незворотній характер [там само, с. 14]. У вихідній конструкції – семантично елементарному простому чи складному реченні – подано розгортання ознак предметів у плані реальної модальності. У фразеологізованих реченнях як вторинних побудовах спостерігається послаблення участі мовця в процесі зв'язування предмета та його ознаки, напр.: Пропадуть – так пропадуть! (В. Винниченко); Є чому сміятися (розм.). Здебільшого у СНР Я-суб'єкт не виражений, він вилучений із сфери модальності. Наприклад: Як уже брехати, то брехати (П. Загребельний); Думки його, видно, були тільки про перепела. – Самота вона і є самота (О. Гончар); Дивився. Думав. – Швидше б та трава! (Л. Костенко); Що то були за місяці розлуки й чужини! (М. Вайно). У деяких випадках редукування модального компонента надає нечленованій реченнєвій структурі певного експресивного забарвлення, закріплює її у вжитку як соціальну формулу. Наприклад: Нема в що тріски збирати; Нема в що солі зав'язати; Нема що їсти, нема пити, нема й роду, щоб поговорити (УНП); Нема де працювати; Нема що сказати (розм.); На те він і кравець, щоб подертий жупан носити! (УНП); На те і війна (розм.); Тільки й вашого, що веселитися! (розм.); Тілький й радості, що діти (розм.). Редукування модального компонента в нечленованому реченні передбачає послаблення участі мовця у процесі зв'язування предмета та його ознак, а потім й усунення мовця із сфери модальності, натомість у формально-граматичному реченні відбувається розгортання ознак предмета в плані об'єктивної реальної модальності. Трансформація комунікативного компонента спричинена вищеназваними перетвореннями і передбачає зміну комунікативного призначення базового речення. Наприклад, моделі мало що, мало чого

передають значення “неважливо, не має значення”. Ці моделі виникли через усічення змінюваного компонента в структурі – дієслова у формі теперішнього чи минулого часу, пор.: Я хочу багато яблук. – Мало чого хочеш!; фразеосинтаксичне значення – “невідповідність бажання, яке висловлює один мовець, бажанню іншого мовця”; – Мало чого! (розм.); – Тобто в мене білет є, але не в ваш вагон, а в восьмий. – То в восьмому і їдьте. – Ні, я хочу в вашому. – Мало чого хто захоче! – Але я просив би вас (П. Загребельний). З погляду синтаксичної семантики компоненти моделі мало що пов’язані між собою ідіоматично і не за чинними синтаксичними правилами функціонують прислівникове слово та частка. Як наслідок – в глибинній структурі відбувається вилучення вихідних елементів семантичної структури: предикативності, модальності і комунікативності. Виникають нові елементи семантичної структури, які тлумачать як прагматичні імплікації – відношення, висновки, які адресат створює на основі отриманого повідомлення. У семантико-синтаксичній структурі нечленованої побудови змінюється і комунікативне призначення вихідного речення. Простежуємо такі перетворення комунікативного компонента: 1) перехід питального за формальними показниками формально-граматичного речення у ствердне нечленоване речення. Займенникове слово що втрачає питальну семантику і разом з часткою то та прийменником за утворює нерозкладну сполуку з оцінним значенням. Наприклад: – Що то за парубок! – шепотять дівчата між собою (Марко Вовчок); 2) перехід питального за формальними показниками граматичного речення у заперечне нечленоване речення. Анафорична позиція нерозкладних сполук яка там, де там, що складається з десемантизованого займенникового чи прислівникового слова, формує заперечну семантику відповідних моделей фразеологізованих речень, як-от: – Одначе, – кажу, – видно ти вчився в юридичному. На такій посаді тепер ... Паскуда байдуже махнув рукою, презирливо хмикнув: – Яка там посада. Тимчасово. Мав їхати начальником поліції, але не захотів, бо в чужий район (Ю. Збанацький); 3) зміна плану ствердної модальності на заперечну. Наприклад: – Степан знає, чого постить: хоче скоріше до раю добратися! – Еге,

Розділ I. Актуальні проблеми граматики

37

так його і пустять! (М. Стельмах); 4) конструкція змінює умовний модальний план на ствердний. Наприклад: – Тебе, може, дивує те, що я тебе не так зустрів, як бувало раніше? – А хоч би й це, – нервово кинула Майя (М. Хвильовий); 5) конструкція з формально минулим часом переведена у план ствердної модальності. Наприклад: – ...Тут у нас Польський базар, там далі – Турецький ... а ще є наш власний Хуторянський, де можна купити все на світі, навіть овечі смушки. – Овечі смушки? – А ти ж як думав! (П. Загребельний); 6) десемантизована дієслівна форма із питальною семантикою передає ствердження. Дієслово втрачає граматичні ознаки повнозначної частини мови, переходячи до розряду часток. Наприклад: – А заєць же був! – знову спокушав Микола. – Ех, і заєць! – А нам його даватимеш? – не витримав я. – Питаєш! (А. Дімаров). Глибинна структура базового речення має два рівні членування: логічний та лінгвальний. На думку В. С. Юрченка, всезагальна логічна структура “предмет – ознака” та її розгорнутий граматичний (лінгвальний) варіант – це архетипи, колективне, безсвідоме, з погляду К. Г. Юнга [6, с. 11]. Повна вихідна семантична структура – це органічне ціле, а не механічне об’єднання комунікації та номінації. Б. О.

Серебренников наголошував: “Сутність речення у всіх мовах світу зосереджена в розгортанні ознак предмета” [4, с. 12]. Зовсім по-іншому спостерігаємо під час ідіоматизації в семантичній структурі речення. Прагматичні (конотативні) компоненти, представлені в пре- та постпозитивному контексті впливають на модальний та комунікативний компоненти нечленованого речення. Наприклад: – Я мушу подумати, – Кен і далі не хоче ловитися на гачок. – От причепа, – роздратовано каже Морган у коридорі (І. Йосипів); – Чудії! – не вгавав тим часом житель Сходу. – Просто кажучи – варвари! Що їм наука? А ще сміють вихвалитися (Ю. Смолич). Переосмислення компонентів, редукування модального компонента та трансформація комунікативного компонента спричиняє перетворення інтенціоналу загалом, тобто його якісну зміну. Унаслідок таких змін виникає нечленована реченнева структура зі специфічною семантикою. Отже, нечленована побудова утворюється через переміщення прагматичного компонента в ядро семантико-синтаксичної структури. Відповідно вихідні компоненти – модальний і комунікативний – займають периферію нечленованої реченневої структури. Семантико-синтаксична структура базового формально-граматичного речення під впливом синтаксичної фразеологізації та ідіоматизації зазнає певних перетворень. Дериваційні зміни спричиняють згортання, редукцію окремих компонентів, конденсацію базового речення, перетворення його в нечленоване, і при цьому змінюється і формально-граматична організація синтаксично нечленованого речення.

ЛІТЕРАТУРА 1. Гак В. Г. Фразеологические единицы в свете асимметрии языкового знака / Гак В.Г. // Языковые преобразования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – С. 137 – 138. 2. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с. 3. Курилович Е. Деривация лексическая и синтаксическая: К теории частей речи / Е. Курилович. Очерки по лингвистике: сб. ст. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1962. – С. 57 – 70. 4. Серебренников Б. А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление / Б. А. Серебренников. – М.: Наука, 1988. – 242 с. 5. Чесноков П. В. Семантические формы мышления как значения грамматических форм / Чесноков П. В. // Семантика грамматических форм. – Ростов н/Д: Рост. гос. пед. ин-т, 1982. – С. 3 – 11. 6. Юрченко В. С. Проблемы общей и русской грамматики / В. С. Юр